

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ**ՎԱՂԱՏՈՒՐ ԳԻՒՂԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ**

Սիւնեաց լեռնաշխարհում պահպանուել են մշակութային բազմաշերտ վկայութիւններ: Դրանցից են Գորիս քաղաքի շրջակայ գիւղերի պատմական յուշարձանները, որոնց ուսումնասիրութիւնը կարեւոր է տուեալ տարածաշրջանի մշակութային կեանքի լուսաբանման համար: Յատկապէս փոքր չափերի գիւղական միջավայրերում պահպանուած եկեղեցիները յաճախ միակ նիւթական վկայութիւններն են բնակավայրի անցեալի վերաբերեալ: Սոյն ուսումնասիրութեան շրջանակներում, կարեւորելով տարածաշրջանի յուշարձանների ներկայիս վիճակը եւ պահպանուածութիւնը մեր վիմագրական ուսումնասիրութիւնն այս անգամ շարունակեցինք Սիւնիքի մարզի Վաղատուր գիւղում՝ նպատակ ունենալով ներկայացնել գիւղի տարածքում պահպանուած վիմագրերն ու պատմամշակութային յուշարձանները, որի համար հիմք հանդիսացան մեր դաշտային դիտարկումները, տեղացիների հետ զրոյցները, արխիւային նիւթերն ու առկայ պատմական տուեալների համագրութիւնը: «Սիւն» պարբերականի էջերում նախորդիւ անդրադարձել ենք այս մարզի մի շարք գիւղերի վիմագրական ուսումնասիրութեանը: Շարքի ամփոփման նպատակով, ընթերցողի ուշադրութեանն ենք ներկայացնում Վաղատուր գիւղի յուշարձաններն ու նորայայտ արձանագրութիւնները:

Վաղատուր գիւղի աշխարհագրական եւ պատմական համառօտ բնութագիրը. Գիւղը գտնուում է Սիւնիքի մարզում, Գորիս քաղաքից մօտ 10-12 մ հիւսիս-արեւելք, Խոզնավար եւ Խնածախ գիւղերի հարեւանութեամբ: Աշխարհագրական դիրքը բնորոշ է Սիւնիքի լեռնային բնակավայրերին: Պատմական աղբիւրների համաձայն, մասնաւորապէս պատմագիր Ստեփանոս Օրբէլեանի հարկացուցակի, այն յիշատակուում է պատմական Հաբանդ գաւառի կազմում Վաղատու 12 միւտը հարկով¹: Մատենագրութեան մէջ բնակավայրը տարբեր ժամանակաշրջաններում հանդէս է եկել մի շարք անուանաձեւերով. Բայանդուր, Բայենդուր, Հալախ, Պայանդուր²: Ղեւոնդ Արիշանն անդրադառնալով Հաբանդ գաւառի բնակավայրերին գրում է. «...Հաբանդայ գաւառի կարգեալք էին ի հին Յուցակին՝ անդէն և յիշեալ եմք. որպիսիք են երկոքին Պայանդուր, Խոնածախ և այլն...»³: Մէկ այլ յիշատակութեան մէջ. «Քառորդաւ ժամու ի Հս սորա կայ Պայանդուր գեօղ, և միւս եւս համանուն նմին ի վերոյ, կրկին նոյնչափ հեռի ի Խնածախէ...»⁴: Գրաւոր աղբիւրների վկայութիւններին լրացնում են պահպանուած վիմագրական տեղեկութիւնները եւ Պայանդուր անուանաձեւը կարգում ենք Խնածախի մելիք Հայկազ Բ-ի կնոջ՝ Գուլաբի տապանաքարի արձանագրութեան մէջ, որտեղ թուարկուում են նաեւ տարածաշրջանի հարեւան գիւղերը. «ԳՆԱՅ ԵՒ ՄԵՐ Հ[Ա.]ՅՐԵՆԻՔ Մ[ՈՒ]ԼՔԵՐՆ ԱՆԿԵ[Ա.]Լ ԷՐ Ի ԶԵՌ[Ա.]Յ, Թ[Ա.]Գ[Ա.]Վ[Ո]ՐԷՆ Գ[Ա.]Բ[Ա.]Լ[Ա.]Յ ԷԱՌ ԱՅՍՔ[Ա.]Ն ԳԵՂԻ: ԽՆ[Ա.]Ծ[Ա.]Խ, Պ[Ա.]Յ[Ա.]ՆԳ[ՈՒ]Ր,

¹ Ստ. Օրբէլեան, Սիւնիքի պատմութիւն, Երեւան, 1986, էջ 399:

² Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան չորս հատորով, հ. 2 (դ-կ), ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 741:

³ Հ. Ղեւոնդ Արիշան, Սիւսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Մխիթարեան միաբ. հրատ., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 268:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 264:

Խ[Ո]ՁՆ[Ա]Վ[Ա]Ր»⁵: Այսպիսով, գրաւոր եւ վիճակագրական աղբիւրների համադրութիւնը թոյլ էն տալիս փաստելու, որ Վաղատուր գիւղը տարածաշրջանում ունեցել է հաստատուն տեղ եւ հանդէս է եկել տարբեր անուանաձեւերով, որոնք արտացոլում են տեղանուանական եւ պատմական զարգացման փուլերը:

1918 թուականին այստեղ մշտական բնակութեան տեղափոխուեցին Զէյվայի, Միքենդի եւ Ալիղուլի գիւղերի հայերը: Այս իրողութեան վառ ապացոյցն է գիւղի գերեզմանատանը հանդիպող արձանագիր տապանաքարերը, որոնց բովանդակութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս տեղեկութիւն ստանալ տուեալ ժամանակաշրջանի բնակչութեան սոցիալական կազմի եւ տեղական համայնքի կեանքի մասին: Այս առումով, յատկանշական է արձանագրութիւններում հանդիպուող «զէյվայի», «միքենդցի» ձեւակերպումները (նկ. 1, 2), որոնք վկայում են տուեալ անձանց ծագման վայրի մասին:

1969 թուականին գիւղը վերանուանուել է Վաղատուր⁶ եւ բաժանուել երկու թաղամասի՝ Հալաք եւ Ներքին Բայանդուր: Հալաք բնակավայրից գաղթած բնակչութիւնը հաստատուել է գիւղի հարաւային հատուածում, ինչի արդիւնքում ձեւաւորուել է առանձին թաղամաս, որը պահպանել է Հալաք անուանումը: Թաղամասի անուանումը, հաւանաբար ժամանակի ընթացքում փոխանցուել է այստեղ գտնուող եկեղեցուն, որը տեղական աւանդոյթում յայտնի է Հալաքի վանք անուամբ⁷: Եկեղեցու վերաբերեալ մատենագրական եւ վիճակագրական տեղեկութիւնները սահմանափակ են: Շինարարական արձանագրութեան բացակայութիւնը եւս խոչընդոտում է յուշարձանի ճշգրիտ թուագրումը: Ելնելով ճարտարապետական կառուցուածքից՝ 19-րդ դարի եկեղեցին եռանաւ է (նկ. 3), պահպանուել են զոյգ աւանդատները: Վերանորոգման ընթացքում շրջակայ գերեզմանատան քանդակազարդ տապանաքարերի մի մասն օգտագործուել է որպէս շինաքար եւ ազուցուել եկեղեցու հարաւային պատի շարուածքում (նկ. 4):

Վաղատուրի ժամը եկեղեցին (17-րդ դար), գտնուում է գիւղի հարաւ-արեւելեան հատուածում: Այն միանաւ, կրաշաղախ եւ անմշակ քարերով եկեղեցի է (նկ. 5), որի հիւսիսային եւ հարաւային պատերին կան հինգ խորադիր կամարաշարեր (նկ. 6): Պահպանուել են յուշարձանի զոյգ աւանդատները, որոնք կիսով չափ լցուած են հողով: Ի տարբերութիւն Հալաքի վանքի ժամը եկեղեցու պատերին պահպանուել են արձանագրութիւններ: Թէեւ ներսից արձանագրութիւնների ոչ այնքան մեծ հնարաւորութիւն ունեն այս յուշարձանի որմերը, այնու ամենայնիւ վիճակներ են պահպանուել խորանի կամարը երիզող քարերին (նկ. 7): Ստորեւ վերոնշեալ շինաքարերին բացառապէս անձնանունների տեսքով տեղ գտած արձանագրութիւններ.

1. Հիւսիսային մոյթի կամարի ստորին քարին, 2 տող. (նկ. 8)

Խ[Ա]ՉԱՅՏ[Ո]Ի[Ր]ԻՆ, ԳՈՒԼԻԿ:

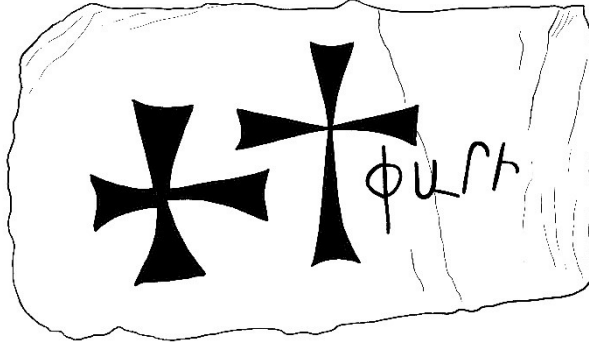
⁵ Մ. Հասրաթեան, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւններ, ՀԱՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 164:
⁶ Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան չորս հատորով, հ. 1 (ա-դ), Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1986, էջ 741:
⁷ Տեղեկութիւնը մեզ հաղորդել է ծնունդով վաղատուրցի Անահիտ Գրիգորեանը՝ պատմական միջավայրի պահպանութեան, Սիւնիքի մարզային ծառայութեան պետի նախկին տեղակալ:

Ծանոթ. Գուլիկ, իգական անձնանունան փաղաքշական ձեւն է Գուլ՝ վարդ կամ Գուլի՝ վարդագոյն տարբերակը, որը դարձել է անկախ անուն: Հնագոյն գործածութիւն ունենք 1444-1466 թթ.⁸:

2. Նախորդից վերև, 1 տող. (նկ. 9)

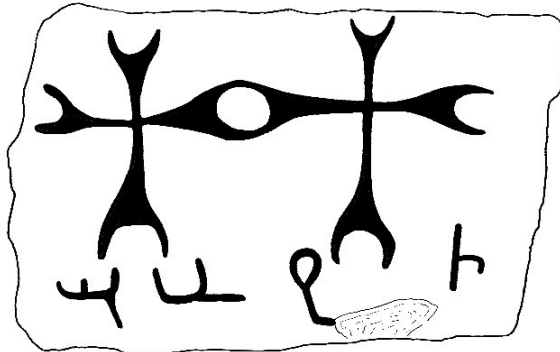
ՓԱՐԻ:

Ծանոթ. Փարի, ար եւ իգ., պրսկ. պարիկ, գեղեցկադէմ ոգի բառերից⁹:

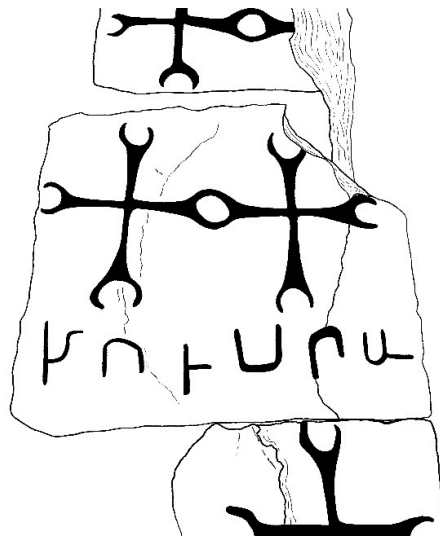
3. Յաջորդը, 1 տող. (նկ. 10)

ՊԱՋԻ:

4. Ապա, 1 տող. (նկ. 11)

ԽՈՒՄՐԱ:

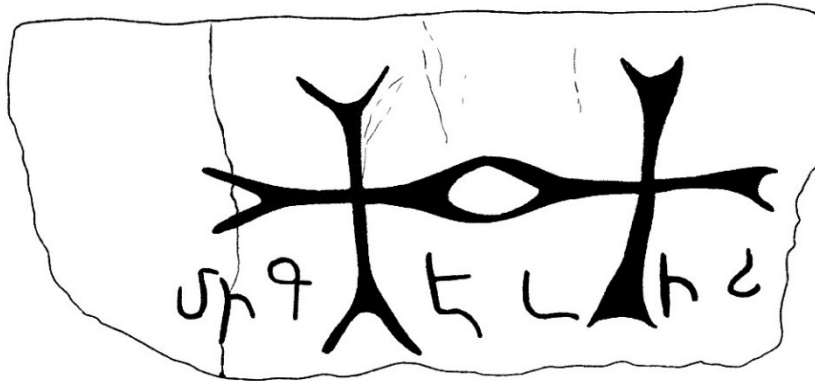

⁸ Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 503:

⁹ Նոյն տեղում, էջ 194:

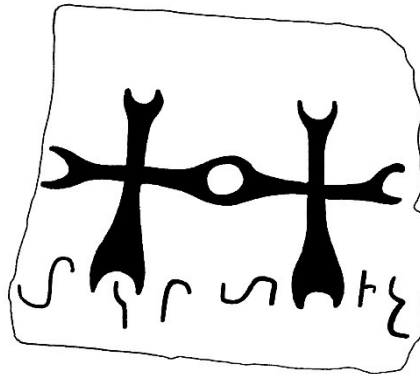
5. Խորանի կամարը երիզող հարաւային շինաքարին, 1 տող. (նկ. 12)

ՄԻԳԷԼԻՆ:

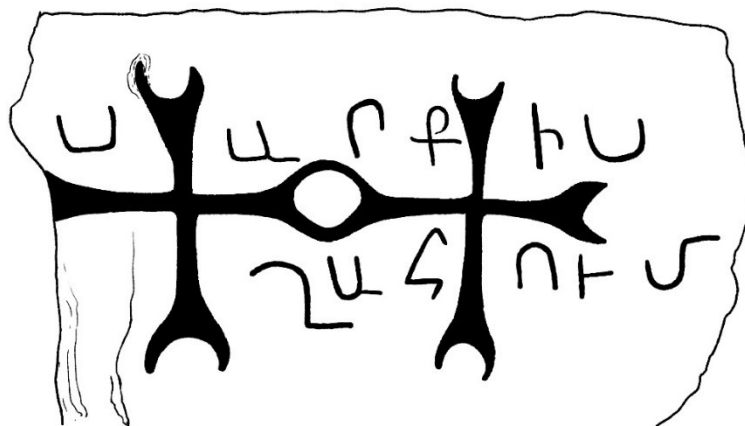
6. Նախորդի ստորեւ, 1 տող. (նկ. 13)

ՄԿՐՏԻՉ:

7. Ապա, 2 տող. (նկ. 14)

ՍԱՐՔԻՍ, ՇԱՀՈՒՄ:

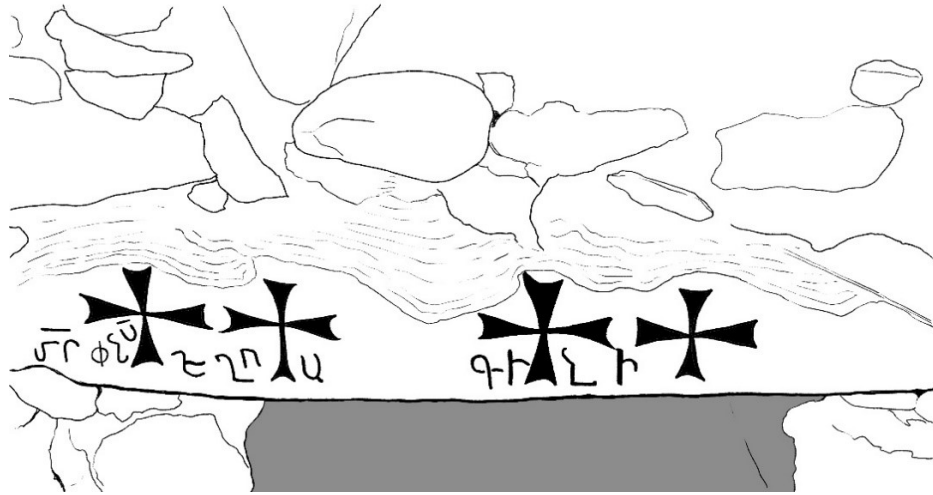

Այսպիսով, կամարը երիզող քարերին տեղ են գտել գրեթէ նոյնաբովանդակ, հնագրորէն համանման տառաձեւերով արձանագրութիւններ, որոնք բնոյթով յիշատակագրային են եւ ըստ էութեան հաղորդում են այցելու նուիրատուների անունները, որոնք իրենց նպաստն են բերել եկեղեցու շինարարութեան կամ նորոգման գործին: Վերջերս այս թեմային առանձնաշատուկ անդրադարձել է վիմագրագէտ Գագիկ Սարգսեանը, հիմք ընդունելով Վայոց Ձորի մարզում գտնուող «Մեծ վանք» յուշարձանի որմերի խա-

շաքանդակներին կից արձանագրութիւնները¹⁰:

8. Արձանագրութիւն հիւսիսային սաւանդատան ճակատակալ քարին, 1 տող. (նկ. 15)

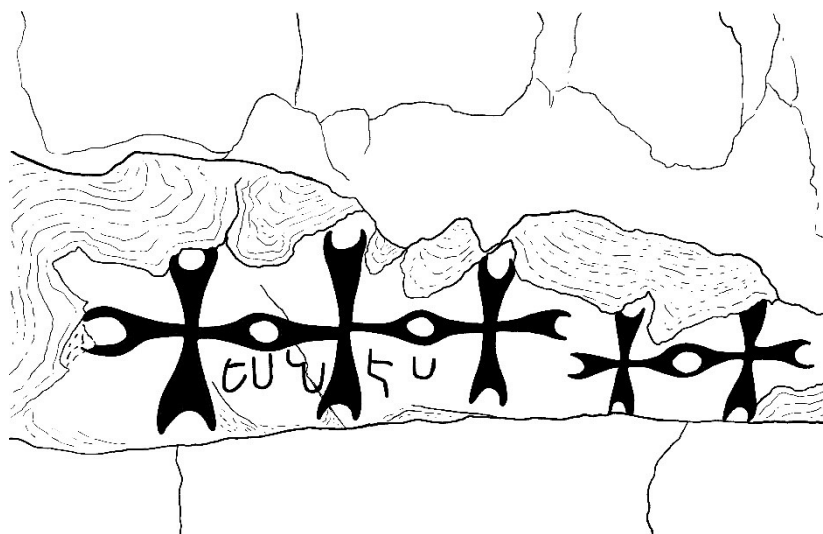
ՏՐ Փ[Ա.]Ն[Ո]Ս ԵՂՈՍ ԳՐԶԻ:

Ծանօթ. Արձանագրութեան մէջ յիշատակուած Եղոսն ըստ Հր. Աճառեանի ծագել է Եղիա անունից, որը, հաւանաբար, անձնանունուան ձեւափոխուած տարբերակն է: Եղոս ձեւով յիշատակութիւն կայ 1557 թուականին: Կարծում ենք խօսքը իսկապէս Եղիա գրչի մասին է, ինչպէս Աճառեանն է յիշատակում. «Եղիա երէց, որդի Շապանի, գրիչ. Քաջթաղուց գաւառի խոզնավար գիւղում օրինակեց մի Աւետարան, 1490 թ»¹¹: խոզնավար գիւղին նուիրուած յօդուածում մենք անդրադառնում ենք այս գրչի ընդօրինակած Աւետարանին¹² :

9. Արձանագրութիւն հարավային ավանդատան ճակատակալ քարին, 1 տող. (նկ. 16)

ԵԱՆԷՍ:

¹⁰ Գ. Սարգսեան, Մեծ վանք, վիմագրութիւնը եւ խաչերի իմաստաբանութիւնը, ՀԱԻ հրատ., Երեւան, 2024, 62 էջ:

¹¹ Տ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, Երեւան, 1942, էջ 106:

¹² Ս. Խորշոդեան, խոզնավարի յուշարձանները, «Սիոն» ամսագիր, Երուսաղէմ, 2024, թիւ 1-2-3, էջ 93:

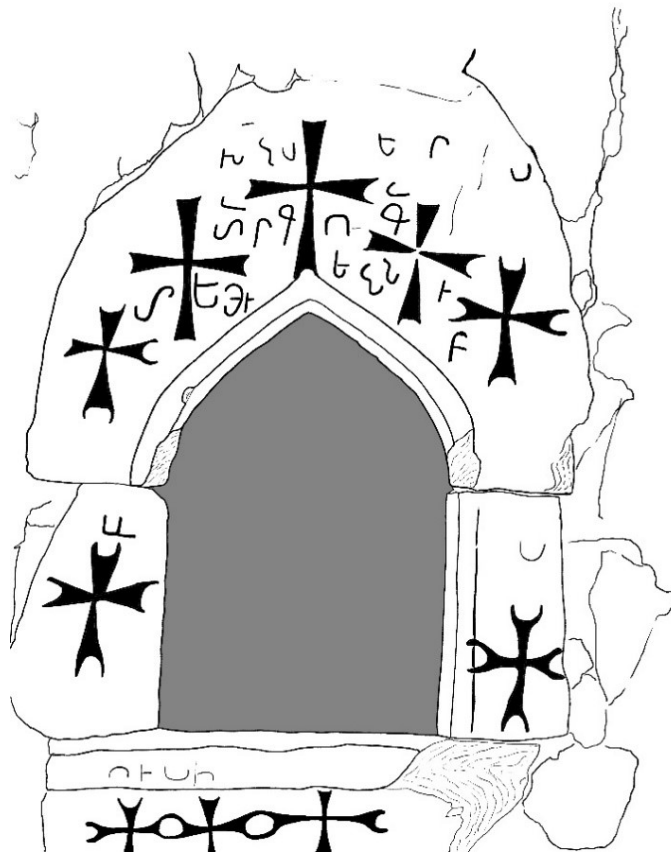
10. Հրահային պատի կամարակապ որմնախորշին, 4 տող. (նկ. 17)

ՄԲ ԽԱՂՉՍ ԲԱՐԵՆՈՍ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ՈՐԴՈՒՆ ԱԿՈՒԲԻՆ:

11. Արձանագրութիւններ են պահպանուել բեմի աջ եւ ձախ կողմերում փորուած պատրհաններին, որոնցից մէկի գիրը խիստ եղծուած է (նկ. 18), իսկ միւսի վրայ կարդում ենք հետեւեալ ընթեռնելի տողերը (նկ. 19).

ԽԱՂՉՍ ՏՐ ԳՈՒՐԳԵՆԻՆ...:

12. Խաչքար՝ հենած եկեղեցու արևելեան պատին, 2 տող. (նկ. 20):

ԵՍ Մ[Ա]ՐԿՈՍ ՄԱՀ[Տ]ԵՍԻ

ՄԲ ԽԱՉՍ ՀՈՒԳՈՒՆ:

Սերօ Խանգաղեանն իր «Հայրենապատում»¹³ աշխատութեան մէջ անդրադառնալով յիշեալ եկեղեցուն վկայում է յուշարձանի վրայ տեսանելի «Թվին ՌԲ» (1553) արձանագրութեան մասին: Սակայն չի յստակեցնում, թէ կոնկրէտ որ հատուածում է գտնուել այդ արձանագրութիւնը: Աւելին, ներկայումս եկեղեցու որեւէ պատի վրայ նման թուագրում չի պահպանուել, ինչի հետեւանքով հնարաւոր չէ ճշգրտօրէն որոշել յիշեալ գրութեան կապը յուշարձանի կառուցման ժամանակի հետ: Գրողը եւս մէկ արձանագրութիւն էլ յիշատակում է աւագանի քարին. Սբ Խաչս...ՌԲ թվ (1552):

Գրաւոր աղբիւրները վկայում են, որ Բայանդուր գիւղի քահանան եղել է Մինաս Տէր Մինասեանը (ծնուել է 1879 թուին՝ Միքենդում: 1938 թ. ձերբակալուել եւ գնդակահարուել է)¹⁴: Հայաստանի ազգային արխիւում պահպանուած փաստաթղթերից մէկում կարդում ենք. «Տեղեկանք¹⁵. «Բայանդուր գյուղացի Տիր Մինաս Գալուստի Տիր Մինասյանը գյուղում հանդիսացիլ է տերտեր՝ 1916 թվից մինչև 1925 թվիվը: 1925 թվին հրաժարական է տվել թիրթում: Սակայն հրաժարականը տալուց հետո դարձյալ զբաղվիլ է կրոն քարոզիլով: 1930 թվին կապված է յիղել հակահեղափոխական այժմ ձիրբակալված Շամիր Պիտրոսյանի և մյուսների հետ, վորոնք պայքարելին կոլխոզի դիմ: Տէր Մինասյանը 1930 թվին յինթարկվել է անհատական հարկատրման, վորպիս կուլակ: Տիր Մինասյանը 1928 թվից մինչև 1934 թիվը յիղել է ձայնիզուրկ... Խնածախ գ. Խ. Նախ. Ա. Շահրամանյան, 19/11/1938 թ»:

Պահպանուած յուշարձանների ուսումնասիրման շրջանակներում կարելոր է նշել նաեւ գիւղի սրբատեղիները: **ԹԴՅՈՒ ԶՈՐ**. տեղանքն այստեղ գտնուող իւրատիպ խաչքարի շնորհիւ սրբավայր է դարձել (նկ. 21): Խաչքարը գտնուել է գիւղի այգիներից մէկում իրականացուող հողային աշխատանքների ժամանակ եւ տեղափոխուել ներկայիս տարածք: **ՍՈՐՔ ՔԱՐ**. Սա մի հսկայ քար է, որ տարիներ շարունակ մատաղատեղի է դարձել վաղատուրցիների համար (նկ. 22): Կարծում ենք, սրանք եւս կարելոր վկայութիւններ են տեղական համայնքի կեանքի եւ աւանդոյթների մասին:

Վաղատուր գիւղի տարածքում պահպանուած յուշարձանները կարելոր հիմք են գիւ-

¹³ Ս. Խանգաղեան, Հայրենապատում, հ. 1, Երեւան, 1981, էջ 127:

¹⁴ Ստեփան Կերտոզ, Գիրք տառապելոց (1820-1950-ական թուականներին բռնութիւնների գոն հայ հոգեւորականներ), Երեւան, 2002, էջ 313-314:

¹⁵ Архив но. 13390, дело 4777. Ֆոնդ 1191, ցուցակ 15, գործ 724:

դի պատմական անցեալի եւ մշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրման համար: Տարածքում իրականացուած դաշտային ուսումնասիրութեան արդիւնքներն առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ են դնում մի շարք նորայայտ արձանագրութիւններ: Յուշարձանի որմերին պահպանուած վիմագրերի մեծ մասը խաչապատկերներով ուղեկցուող յիշատակագրութիւններ են: Մնացած գրերը զգալիօրէն վնասուած են, ինչի հետեւանքով դրանց ամբողջական ընթերցումն ու վերականգնումը հնարաւոր չէր: Կարծում ենք, գիւղի պատմութեան ու վիմագրական նիւթի լուսաբանումը հիմք է ստեղծում հետագայ ուսումնասիրութիւնների եւ համեմատական վերլուծութիւնների համար:

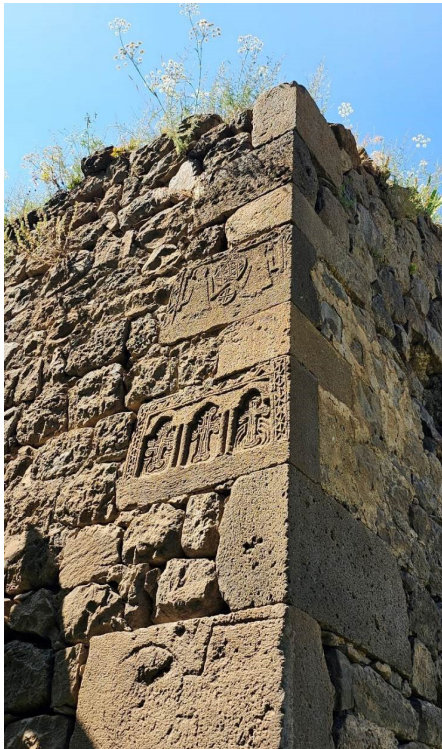
Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

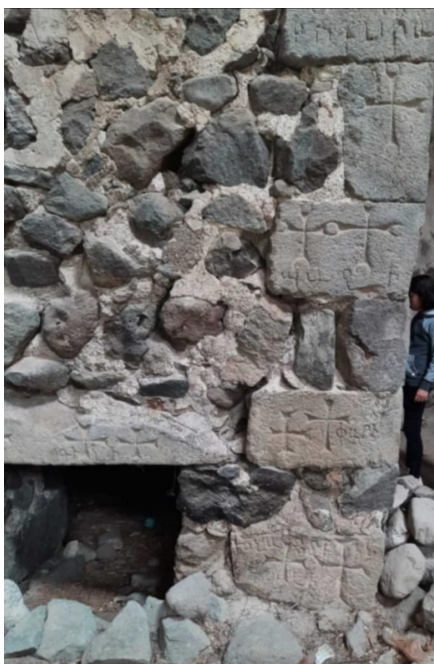
Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

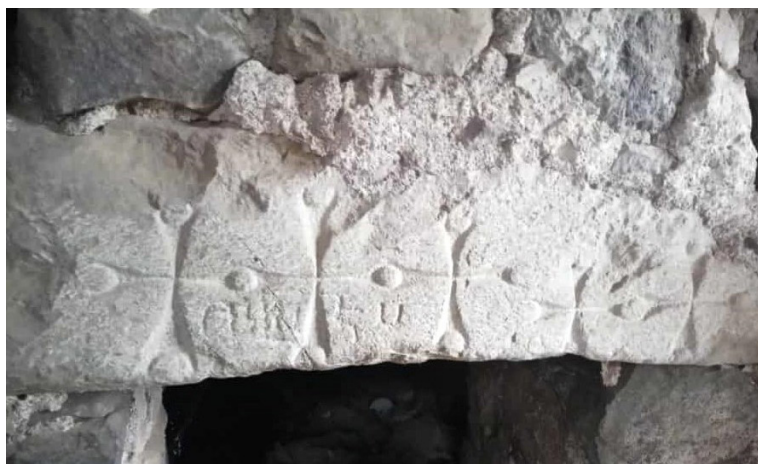
Նկ. 12

Նկ. 13, 14

Նկ. 15

Նկ. 16

Նկ. 17

Նկ. 18

Նկ. 19

Նկ. 20

Նկ. 21

Նկ. 22

ՍԱԹԵՆԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԳԵԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ